

Miriam Dueholm Rasch
Graafschap 83
3524 TM Utrecht
030-2941174
miriam-rasch@hetnet.nl

Esthetisch verantwoord

Over de ethische waarde van literatuur

Zelden ben ik zo overweldigd geweest door een boek als toen ik, bijna een jaar geleden en pas afgestudeerd, in de laaghangende zon de laatste bladzijde van Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* uit las. Die overweldiging stamde niet in de laatste plaats uit een mij onbekende soort verwarring, want niet eerder had ik meegemaakt dat ik een zo slecht vertaalde roman - waarin op elke bladzijde wel een verouderde zinswending of belegen stijlfiguur stond - toch zo onmiskenbaar goed vond.

Iets soortgelijks overkwam me niet veel later. Eindelijk zette ik me ertoe te beginnen aan Marcel Prousts magnum opus *A la recherche du temps perdu* en was meteen verloren. Maar steeds als ik wilde uitleggen waarom het boek (verder dan het eerste deel was ik nog niet) zo'n indruk op me maakte, merkte ik dat alles wat ik zei tegelijkertijd op de meest onbenullige en goedkope lectuur van toepassing was. Elke kunstgreep van Proust schreef ik in andere gevallen direct af als zijnde niet functioneel, onorigineel en niet interessant: hij hanteert geen plot, schrijft over zichzelf, gaat eindeloos door over gevoelens en emotie, bovendien is de hoofdpersoon ziekelijk en een moederskindje.

Waarin onderscheiden *Berlin Alexanderplatz* en *A la recherche du temps perdu* zich dan van romans die ook slecht vertaald (of geschreven) zijn of ook eindeloos voortkabbellende gevoelens bevatten? In mijn op structuralistische leest¹ geschoeide opleiding heb ik alleen geleerd teksten te beoordelen aan de hand van een formeel instrumentarium, omdat dat de enige mogelijkheid zou bieden literatuur op een wetenschappelijke wijze te benaderen. Hoewel dat zonder twijfel een belangrijke eigenschap is, blijft de leemte die zo'n benadering laat. Op welke manier kan die leemte vervuld worden? Het antwoord op die vraag zal ik hier proberen te schetsen aan de hand van de ethiek, die in deze gevallen kan fungeren als een methode van waardering. Dit bedoel ik echter niet in de gebruikelijke zin: de twee romans geven namelijk geen voorbeelden van moreel goed gedrag, zijn van een weinig opvoedende waarde. Wat ik wel bedoel en wat de 'gebruikelijke zin' verder inhoudt, zal ik hieronder uit de doeken doen.

---

¹ Dat is, uitgaande van de structuur van teksten en de onderlinge samenhang van verschillende elementen als ruimte, personages en tijd. Al deze aspecten hebben een functie binnen de structurele opbouw en betekenisvorming; aspecten zonder functie getuigen van een slechte tekstkwaliteit. De beoordeling blijft echter altijd impliciet, is een afgeleide van de mate waarin functionaliteit aan aspecten toe te kennen is.

Eerst is het nodig duidelijk te stellen wat ik onder ethiek versta. Ik volg daarbij Paul van Tongeren die schrijft: ‘Ethiek is een vorm van reflectie over menselijk handelen onder het opzicht van de morele kwaliteit daarvan en gericht op verbetering.’² Verschillende schrijvers en denkers die zich met de verhouding van literatuur en ethiek bezig hebben gehouden, leggen een verschillende nadruk op een van de elementen uit deze definitie: op de reflectie, het handelen, de morele kwaliteit of de gerichtheid op verbetering. Een belangrijk onderscheid is dat tussen de ethiek in enge en in brede zin. De eerste beklemtoont het morele en de gerichtheid op verbetering: beschrijft een schrijver in zijn roman erotische uitspattingen van een promiscue hoofdpersoon, dan is de roman ethisch verwerpelijk en de auteur een bedreiging voor de goede zeden. Bij de tweede gaat het om de reflectie op het menselijk handelen: de ethische werking van literatuur ligt er dan in besloten dat een roman de lezer aanzet na te denken over ethische beginselen als goed en kwaad.³

In traditionele beschouwingen over de relatie tussen literatuur en ethiek en de mogelijk ethische impact die literatuur kan hebben, wordt veelal de ethiek in enge zin gebezigd. Geleid door de christelijke leer schrijft bijvoorbeeld P.J. Roscam Abbing: ‘Het spreekt overigens vanzelf dat, als de ethische evaluatie negatief uitvalt, dat impliceert dat de auteur, wat dat betreft, onverantwoordelijk heeft gehandeld met het schrijven van wat hij schreef.’ De auteur heeft een duidelijk opvoedende taak - hij moet het goede kennen en verkondigen: ‘Wie feitelijke onwaarheden debiteert of een leugenleer propageert, gedraagt zich onverantwoordelijk ten opzichte van de hoorders of lezers. Omdat wij uit ethische geïnteresseerdheid ook letten op die uitwerking van woorden, moeten wij de inhoud van die woorden niet alleen toetsen op het goede, maar eveneens op het ware.’⁴ De ethische verplichting ligt daarmee in handen van de auteur en de lezer is als een hulpeloos lammetje aan zijn grillen overgeleverd.

Nu stuiten we op een probleem. Vaak is opgemerkt dat grootse, zo niet alle, literatuur keer op keer handelt over het zwakke in de mens, zijn conflicten, depressies en misstappen: een sprekend voorbeeld is de arbeider Franz Biberkopf uit *Berlin Alexanderplatz* die steeds weer de verkeerde keuzes maakt en goede voornemens laat varen in het aanzien van genot of een handeltje. Hermans formuleerde het als volgt: ‘Overigens heeft de sympathie of antipathie die een romanpersonage opwekt ... niets uit te staan met de naar algemeen erkende maatstaven gemeten deugd of ondeugd die hij tentoonspreidt ... Hij kan elke dag een moord plegen en iedere nacht een andere zuster verkrachten ... mits de zuster aan het eind van het boek een ondergeschoven kind blijkt te zijn geweest zodat het alom ingeschapen taboe niet overtreden is, mits de moorden worden voorgesteld als heldendaden ...’⁵ Heeft

² Paul van Tongeren, ‘Ethiek, literatuur en waarheid.’ In: Thijs Jansen, Frans Ruiter en Jèmeljan Hakemulder (red.), *De lezer als burger. Over literatuur en ethiek*. Kampen, 1994, p. 27.

³ Dick Schram en Jèmeljan Hakemulder, ‘De ethische werking van verhalende fictie.’ In: Thijs Jansen, Frans Ruiter en Jèmeljan Hakemulder (red.), *De lezer als burger. Over literatuur en ethiek*. Kampen, 1994, p. 110.

⁴ Beide citaten uit P.J. Roscam Abbing, ‘Norm, inhoud en werking.’ In: H. van der Ent (red.), *Literatuur en ethiek*. 's-Gravenhage 1977, p. 15 en 18.

⁵ W.F. Hermans, ‘Antipathieke romanpersonages.’ In: *Het sadistische universum*. Amsterdam 1996, p. 110.

de literatuurkritiek in de loop der tijd de boot misgeslagen en een ‘foute’ canon gevormd? Moeten we de boeken waarin moreel onaanvaardbaar gedrag wordt beschreven dan opzij schuiven of op een zwarte lijst plaatsen? Dat zou impliceren dat de mens in wezen slecht is - hij ervaart immers de hoogste esthetische vervoering in het algemeen bij de laagste ethische inhoud. Of is er een mogelijkheid ook de romans waarin dit gedrag en deze personages optreden op waarde te schatten, zelfs in het licht van de ethiek?

W.J.M. Bronzwaer geeft een handreiking wanneer hij spreekt over ‘levensbesef’ in plaats van ethiek. Levensbesef, zo omschrijft hij vaag, is de ‘menselijke opstelling tegenover het leven.’⁶ Maar juist deze vaagheid biedt mogelijkheden die in de enge opvatting van de ethiek buiten de deur blijven: zo is de prangende aanwezigheid van het moreel goede en de noodzaak van verbetering verdwenen. Hiervoor in de plaats stelt Bronzwaer aan de auteur de vereiste van een pre-ethisch zicht op de werkelijkheid: de kunstenaar is in staat de werkelijkheid te aanschouwen op een wijze die zich aan ethiek en moraal onttrekt. Deze twee laatsten zijn geconditioneerde systemen die de auteur los moet laten om te komen tot een ‘zuiver kennen’. In zijn werk heeft dat een de-automatisering van de werkelijkheid tot gevolg, die de lezer in een nieuwe blik op zijn omgeving gunt. Literatuur communiceert voor Bronzwaer nooit ethische normen, maar toont de wereld in een pre-ethische staat.

Daarmee zijn we weer terug bij een formele, esthetische opvatting van de literaire waarde. Toch is het idee van Bronzwaer heel bruikbaar bij het formuleren van een waardeoordeel op basis van ethiek (met alle respect voor zijn standpunt dat ethiek niets met literatuur van doen heeft) - omdat hij de mogelijkheid biedt ethiek en esthetiek met elkaar te verbinden. Uiteindelijk blijft het immers zo dat esthetisch waardeloze boeken nooit waardevol kunnen worden op een ander vlak; in het slecht vertaalde *Berlin Alexanderplatz* wordt de lezer overspoeld door een machtige stroom evocerende beelden en in *A la recherche du temps perdu* volgt de ene geniale volzin op de andere. Maar in een structuralistische esthetica is dit niet genoeg en toch worden de romans in het algemeen, ook door structuralisten, erkend als meesterwerken van de moderne literatuur.

Bronzwaer gaat echter niet uit van een structuralistisch concept, maar doet een stapje terug in de tijd en baseert zich op de formalistische de-automatisering. Bij die de-automatisering of vervreemding gaat het erom door onbekende procédés of afwijkend taalgebruik de sleur van de waarneming te doorbreken en de werkelijkheid op een nieuwe manier te tonen. Zo’n vervreemding is alleen te bereiken door middel van formele (esthetische) middelen en een werk dat deze vervreemding tot stand brengt getuigt van grote literariteit en wordt daarom hoog gewaardeerd. Een roman brengt in het beste geval een hernieuwde bewustwording van de werkelijkheid bij de lezer teweeg, een bewustwording die betrekking kan hebben op alle facetten van die werkelijkheid, dus ook de moreel verwerpelijke en ethisch afkeurenswaardige.

---

⁶ W.J.M. Bronzwaer, ‘Literatuur en ethiek.’ In: H. van der Ent (red.), *Literatuur en ethiek*. ’s-Gravenhage 1977, p. 73.

Zo beschouwd lijkt vervreemding een voorwaarde voor ethische reflectie: de lezer wordt gewezen op zijn ingesleten en wellicht achterhaalde vooronderstellingen en zal aan de hand van de tekst daarover moeten nadenken. Het is nu de verantwoordelijkheid van de lezer geworden om daarin de juiste paden te bewandelen en goede keuzes te maken, die kunnen afwijken van die van de (impliciete) auteur. De taak van de laatste is daarin gelegen de lezer een handreiking te doen in de vorm van een vernieuwende visie op de wereld, maar hij onttrekt zich daarbij inderdaad van ethische verplichtingen; niets is vervelender dan een roman te lezen die eigenlijk bedoeld is als traktaat.

De vraag rijst of vervreemding automatisch ethische reflectie tot gevolg heeft, ervan uitgaande dat de lezer open staat voor een hernieuwde bewustwording. Als dat waar is, heeft het gebruik van de ethiek bij de beoordeling van literatuur geen zin meer en zijn we snel klaar - vervreemding? dan ook reflectie! Dit gaat inderdaad niet altijd op. Zo zijn er teksten waarin de vervreemding geen effect meer heeft, achterhaald of ouderwets is, zoals bij een parodie waarvan het geparodieerde niet (meer) bekend is. Of de vervreemding is zo ver doorgevoerd, dat betekenistoekenning vrijwel onmogelijk wordt en daarover dus ook niet gereflecteerd kan worden, zoals bijvoorbeeld *Finnegans wake* van James Joyce.

Er dient zodoende nog aan andere voorwaarden te worden voldaan voordat literatuur aanzet tot ethische reflectie. Om die te bepalen moeten we toch terug naar de definitie van ethiek die ik eerder heb gegeven, en waar ik tot nu toe vooral het element 'reflectie' uit heb gelicht: 'Ethiek is een vorm van reflectie over menselijk handelen onder het opzicht van de morele kwaliteit daarvan en gericht op verbetering.' We hebben al gezien dat het laatste deel van deze definitie leidt tot een enge benadering van ethiek, waarbij het morele en goede voorop staat. Blijft over de inhoud van de reflectie, die Van Tongeren beschrijft als gaande 'over menselijk handelen.' Zonder dit aspect, dat los staat van de vraag naar goed en kwaad, kan van ethische reflectie (in tegenstelling tot reflectie over taal, kunst, wetenschap) geen sprake zijn. Zelfs het uiterst vage begrip van Bronzwaer - 'levensbesef' - heeft zijn basis in het menselijk handelen en de houding van de mens ten opzicht van de wereld. Deze betekenis ligt ook in het woord ethiek besloten (ethos - karakter).

Het menselijk handelen dient in de literatuur centraal te staan, wil ethische reflectie bij de lezer tot stand komen. De verantwoordelijkheid voor de morele juistheid van die ethische reflectie ligt bij de lezer, de auteur kan zoals gezegd de mogelijkheid tot reflectie in zijn tekst door gebruik van bepaalde procédés uitbuiten. De ethische waarde van een roman is daarom tweeledig opgebouwd: formele technieken doorbreken ingesleten oordelen bij de lezer en door de specifiek menselijke inhoud daarvan leidt dat tot ethische reflectie. Werkt de auteur dit goed uit dan laat het boek de lezer niet los en wordt hij (of zij) ertoe aangezet zijn wereldbeeld te veranderen. Gebeurt dat, dan heb je een goed boek in handen.

Met dit onderwerp van literaire oordeelsvorming begeef ik me op glad wetenschappelijk ijs, en wanneer het daarbinnen draait om zoiets ongrijpbaars als ethische standpunten en 'levensbesef' lijkt de

objectiviteit ver te zoeken. Wat is hieraan te doen? Hoe kan de ethische beoordeling van een literair werk enige vaste grond onder de voeten krijgen (in zoverre als een beoordeling dat ooit kan)? Vele onderzoekers hebben geschreven over de mogelijkheid vervreemding vast te stellen: in het zicht van de literatuurgeschiedenis is originaliteit en vernieuwing van op zichzelf staande werken tot op zekere hoogte een inherente, stabiele eigenschap. Met betrekking tot de tweede pijler van mijn methode, de inhoud waar de vervreemding vorm aan geeft, is het volgende op te merken. Alle literatuur gaat over mensen - zelfs fabels - maar niet alle literatuur draait in essentie om het menselijk gedrag; denk aan de taalgerichte poëzie en het ontologisch georiënteerde postmodernisme. Dit gegeven levert met interpretatieve argumenten (en daar moet je het mee doen in de literatuurwetenschap) een beperking op van het veld. Aan de andere kant geeft de opvatting van ethiek in brede zin ruimte aan veelsoortige teksten, en niet alleen aan degene die het moreel goede en ware proclameren (volgens een bepaalde ideologie, dat is).

Het beoordelen van een roman op ethische gronden (dat is, een goede roman zet aan tot ethische reflectie) gebeurt door al deze dingen samen te nemen: de formele vervreemding, de inhoud die draait rond (de problematiek van) het menselijk handelen en de reflectie die dit oplevert bij de lezer, niet gebonden aan vooraf vastgestelde regels rond het moreel prijzenswaardige en verwerpelijke. Dit laatste punt zal altijd subjectief blijven, daar valt niets aan te veranderen.⁷ Maar in elk geval wordt het ethische in de literatuur niet meer alleen een inhoudelijke aangelegenheid, waarin kennis van zedelijke normen op voorhand noodzakelijk is. Elke lezer wordt in zijn waarde gelaten, wat echter ook betekent dat hij de verantwoordelijkheid voor zijn ethische beslissingen en zijn (literaire) wereldbeeld moet dragen. Van een mak lammetje onder hoede van de Schrijver verandert hij in de herdershond die de hem aangereikte ideeën naar zijn hand zet, maar nooit een afgedwaald schaapje uit het oog mag verliezen.

Hoe zit dat nu met Proust en Döblin? Ja, zij werken met vervreemding; ja, zij schrijven over de mens als handelend, denkend en voelend wezen; ja, zij zetten mij aan tot ethische reflectie en nee, mijn wereldbeeld zal na het lezen van die voortkabbellende en slecht vertaalde bladzijden nooit meer hetzelfde zijn.

---

⁷ Empirisch onderzoek naar de ethische impact van literatuur op (jonge) lezers wordt wel verricht. Zie daarover bijvoorbeeld de afdeling 'Pedagogische perspectieven' in Thijs Jansen, Frans Ruiter en Jemeljan Hakemulder (red.), *De lezer als burger. Over literatuur en ethiek*. Kampen, 1994